

**KETOKOHAN IMAM ABU HANIFAH AL-NU‘MAN (M.150H/767M) DALAM BIDANG
PENDIDIKAN
(Scholarship of Imam Abu Hanifah Al-Nu‘man in Education)**

Oleh:
Mohd Anuar Mamat*

Abstrak

Pendidikan merupakan perkara yang penting dalam Islam. Setiap muslim digalakkan seboleh mungkin menuntut pelbagai jenis ilmu. Kepentingan pendidikan ini secara jelas dinyatakan dalam al-Quran dan al-Sunnah serta dijelaskan oleh para sarjana Islam dalam karya-karya agung mereka. Makalah ini akan menyingkap penglibatan dan komitmen Abu Hanifah al-Nu‘man dalam bidang pendidikan. Beliau merupakan antara sarjana terawal yang menghasilkan beberapa karya agung yang membincangkan idea-idea pendidikan. Makalah ini dimulai dengan perbincangan mengenai Abu Hanifah dan penglibatan beliau dalam bidang pendidikan yang merangkumi analisis mengenai para murid dan karya-karya pendidikan beliau. Melalui perbincangan ini diharapkan dapat menjelaskan sumbangan dan menentengahkan karya-karya beliau dalam bidang pendidikan.

Kata kunci: Pendidikan Islam, sumber Pendidikan Islam, pemikir Pendidikan Islam, karya agung Pendidikan Islam, Abu Hanifah al-Nu‘man.

Abstract

Education is an important subject in Islam. Muslims are encouraged to gain knowledge as much as possible in various disciplines. The importance of education is clearly stated in the al-Quran and al-Sunnah as well as the treatises by Islamic scholars. This article will disclose the involvement and commitment of Abu Hanifah al-Nu‘man in education. Abu Hanifah was among the earliest Islamic scholars who had produced great ideas and works related to education. This article consists of the introduction about Abu Hanifah and his involvement in education as well as an analysis of his students and his treatises in education. The discussion is expected to reveal and elaborate the contribution and great works of Abu Hanifah in education.

Keywords: Islamic education, sources of Islamic Education, scholars of Islamic Education, Great Work on Islamic education, Abu Hanifa al-Nu‘man.

Pendahuluan

Pendidikan merupakan persoalan penting dalam kehidupan manusia dan mendapat perhatian sewajarnya oleh Islam melalui sumber utamanya iaitu al-Quran dan al-Sunnah. Para ulama Islam termasuklah Abu Hanifah turut memainkan peranan yang penting dalam menjelaskan lagi asas yang terkandung dalam keduanya melalui karya dan amalan mereka dalam bidang tersebut. Makalah ini akan membincangkan ketokohan Abu Hanifah dalam bidang pendidikan. Ini kerana ketokohan beliau dalam bidang ini belum lagi dibincangkan secara langsung oleh mana-mana pengkaji berbanding ketokohan beliau dalam bidang *fiqh*,¹ akidah,² mahupun hadith.³

* Mohd Anuar bin Mamat, PhD., merupakan pensyarah di Program Pendidikan Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, Kuala Lumpur.

¹ Antaranya ialah Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah: Hayatuhu, wa ‘Asruhu wa Ara’uhu wa Fiqhuhu*, Kaherah: Dar al-Fikr al-‘Arabi; al-Albani, Wahbi Sulayman Ghawiji (1978), *Abu Hanifah al-Nu‘man: Imam al-A‘immah al-Fuqaha’*, Dimashq: Dar al-Qalam; dan sebagainya.

² Antaranya ialah Iblagh, ‘Inayat Allah (1971), *al-Imam al-A‘zam Abu Hanifah al-Mutakallim*, T.T.P.: al-Majlis al-A‘la li al-Shu‘un al-Islamiyyah, dan sebagainya.

Pengenalan Ringkas Abu Hanifah

Abu Hanifah merupakan tokoh terkemuka dalam sejarah Islam dan pengasas Mazhab Hanafi yang menjadi pegangan umat Islam sehingga kini, terutamanya di Turki dan India. Para tokoh sejarah Islam menyatakan bahawa beliau bukan berasal daripada keturunan Arab dan dikenali sebagai golongan *mawla*,⁴ iaitu *mawla* kepada Bani Taym Allah bin Tha‘labah daripada keturunan Bakr bin Wa‘il.⁵ Terdapat dua riwayat yang menerangkan nama sebenar beliau, pertama ialah al-Nu‘man bin Thabit bin Zuta⁶ bin Mah al-Taymi al-Kufi⁷ manakala riwayat yang kedua pula ialah al-Nu‘man bin Thabit bin al-

³ Antaranya ialah al-Nu‘mani, Muhammad ‘Abd al-Rashid (1995), *Makanah al-Imam Abi Hanifah fi al-Hadith*, c.4, Halab: Maktab al-Matbu‘at al-Islamiyyah; al-Sa‘di, ‘Abd al-‘Aziz Yahya (2005), *al-Imam al-A‘zam Abu Hanifah wa al-Thuna‘iyyat fi Masanidih*, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, dan sebagainya.

⁴ *Mawla* ialah gelaran kepada mereka yang tidak berbangsa Arab atau tidak berasal daripada keturunan Arab. Kebanyakan mereka ditawan setelah negara mereka tewas dalam peperangan atau setelah umat Islam menyebarkan Islam di sana. Terdapat orang yang ta‘sub dengan bangsa Arab mengatakan bahawa Abu Hanifah berasal daripada keturunan Arab iaitu *Zuta* daripada Bani Yahya Ibn Zayd bin Asad. Ibn Rasyid al-Ansari menegaskan bahawa pendapat ini tertolak kerana yang masyhur dan disepakati ialah Abu Hanifah berketurunan bangsa Parsi. Lihat perbincangan mengenai hal ini dalam Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah: Hayatuhu, wa ‘Asruhu wa Ara‘uhu wa Fiqhuhu*, Qaherah: Dar al-Fikr al-‘Arabi, h. 11, seterusnya disebut *Abu Hanifah*.

⁵ Lihat, Ibn Sa‘ad (t.t.), *al-Tabaqat al-Kubra*, j.6, Beirut: Dar Sadir, h. 368, seterusnya disebut *al-Tabaqat*; al-Razi, ‘Abd al-Rahman bin Abi Hatim Muhammad bin Idris (2002), *al-Jarh wa al-Ta‘dil*, tahqiq Mustafa ‘Abd al-Qadir ‘Ata, j.8, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, h. 513, seterusnya disebut *al-Jarh wa al-Ta‘dil*; al-Jurjani, ‘Abd Allah bin ‘Uday (1997), *al-Kamil fi Du‘afa’ al-Rijal*, tahqiq ‘Adil Ahmad ‘Abd al-Mawjud, ‘Ali Muhammad Mu‘awwad & ‘Abd al-Fattah Abu Sunnah, j.8, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, h. 235, seterusnya disebut *al-Kamil*; al-Saymari, Abu ‘Abdillah Husayn Bin ‘Ali (1985), *Akhbar Abi Hanifah wa Ashabuh*, c.2. T.T.P: ‘Alam al-Kutub, h. 15, seterusnya disebut *Akhbar Abi Hanifah*; al-Namiri, Abu ‘Umar Yusuf bin ‘Abd al-Barr (t.t.), *al-Intiqah ‘fi Fada’il al-Thalathah al-A‘immah al-Fuqaha’*, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, h. 122, seterusnya disebut *al-Intiqah*; al-Shaybani, al-Mubarak bin Muhammad bin Muhammad bin ‘Abd al-Karim (2003), *al-Mukhtar min Manaqib al-Akhyar li Ibn Athir*, tahqiq Ma‘mun al-Saghirji, ‘Adnan ‘Abd Rabbih & Muhammad Adib al-Jadir, UEA: Markaz Zayid li al-Turath wa al-Tarikh, h. 87, seterusnya disebut *al-Mukhtar*; Ibn Khallikan, Shams al-Din Ahmad bin Muhammad bin Abi Bakr (1969), *Wafayat al-A‘yan wa Anba’ Abna’ al-Zaman*, tahqiq Ihsan ‘Abbas, j.5, Beirut: Dar al-Thaqafah, h. 405, seterusnya disebut *Wafayat al-A‘yan*; al-Mizzi, Jamal al-Din Abi al-Hajjaj Yusuf (2002), *Tahdhib al-Kamal*, tahqiq Bashshar ‘Iwad Ma‘ruf, j.29, Beirut: Mu‘assasah al-Risalah, h. 418, seterusnya disebut *Tahdhib*; al-Dhahabi, Shams al-Din Muhammad bin Ahmad bin ‘Uthman (1996), *Siyar al-A‘lam al-Nubala’*, tahqiq Shu‘ayb al-Arnout & Husayn Asad, c.11, j.6, Beirut: Mu‘assasah al-Risalah, h. 390, seterusnya disebut *Siyar*; al-Dhahabi (1985), *al-‘Ibr fi Khabar Man Ghabar*, tahqiq Muhammad al-Sa‘id bin Basyuni Zaghlul, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, h. 164, seterusnya disebut *al-‘Ibr*; al-Yafi‘i, ‘Abd Allah bin As‘ad bin ‘Ali bin Sulayman (1997), *Mir‘at al-Jinan wa ‘Ibrat al-Yaqazan fi Ma‘rifat ma Yu‘tabar min Hawadith al-Zaman*, tahqiq Khalil Mansur, j.1, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, h. 242, seterusnya disebut *Mir‘at al-Jinan*; al-Kurdari, Hafiz al-Din bin Muhammad (1981), *Manaqib Abi Hanifah*, Beirut: Dar al-Kitab al-‘Arabi, h. 73, seterusnya disebut *Manaqib*; al-‘Asqalani, Ahmad bin ‘Ali bin Hajar Shihab al-Din (2001), *Tahdhib al-Tahdhib*, i‘tina’ Ibrahim Zaybaq & ‘Adil Murshid, j.4, Beirut: Mu‘assasah al-Risalah, h. 229, seterusnya disebut *Tahdhib*; al-Hanbali, ‘Abd al-Hayy bin Ahmad bin Muhammad bin al-‘Imad (1998), *Shadharat al-Dhahab fi Akhbar Man Dhahab*, tahqiq Mustafa ‘Abd al-Qadir ‘Ata, j.1, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, h. 382, seterusnya disebut *Shadharat al-Dhahab*; Juynboll, Th. W. (1933), “*Abu Hanifah al-Nu‘man*” dalam *Da‘irah al-Ma‘arif al-Islamiyyah*, Ahmad al-Shintawi, Ibrahim Zaki Khurshid & ‘Abd al-Hamid Yunus (terj.), j.1, Beirut: Dar al-Ma‘rifah, h. 330, seterusnya disebut *Abu Hanifah al-Nu‘man*; Schacht (1979), *Abu Hanifa al-Nu‘man*, h. 123; Gibb & Kramers (1974), *Abu Hanifa al-Nu‘man*, h. 9.

⁶ *Zuta* dibaca dengan baris depan *zay*, mati *waw*, dan baris atas *ta’ muhmalah* dan selepasnya *alif maqsurah*, ini adalah pendapat yang masyhur, ada juga pendapat lain seperti berkata Ibn Shahnah yang dinukilkan daripada Majd al-Din al-Fayruzabadi dibaca dengan baris atas *zay* dan *ta’ muhmalah* seperti bacaan *sakra*. *Zuta* merupakan salah satu nama bagi kaum Nibti. Lihat, Ibn Khallikan (1969), *Wafayat al-A‘yan*, h. 414.

⁷ Pendapat pertama ini adalah berdasarkan riwayat daripada cucu beliau, ‘Umar bin Hammad bin Abi Hanifah. Lihat, al-Muwaffaq al-Makki (1981), *Manaqib*, h. 11; Ibn al-Jawzi, ‘Abd al-Rahman bin ‘Ali bin Muhammad (1992), *al-Muntazam fi Tarikh al-Umam wa al-Muluk*, tahqiq Muhammad ‘Abd al-Qadir ‘Ata & Mustafa ‘Abd al-Qadir ‘Ata, j.8, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, h. 128, seterusnya disebut *al-Muntazam*; Ibn Khallikan (1969), *ibid.*, h. 405; al-Mizzi (2002), *Tahdhib*, h. 422; al-Dhahabi (1996), *Siyar*, h. 390; al-Dhahabi, Shams al-Din Muhammad bin Ahmad bin ‘Uthman (1998), *Kitab Tadhkirah al-Huffaz*, anotasi al-Shaykh Zakaria ‘Umayrat, j.1, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, h. 126, seterusnya disebut *Tadhkirah al-Huffaz*; al-Dhahabi, Abu ‘Abd Allah Muhammad bin Ahmad bin ‘Uthman (1999), *Manaqib al-Imam Abi Hanifah wa Sahibayh Abi Yusuf wa Muhammad bin al-Hasan*, tahqiq Muhammad Zahid bin al-Hasan al-Kawthari, Qaherah: al-Maktabah al-

Nu'man bin al-Marzuban.⁸ Mengenai kelahiran Abu Hanifah, beliau dilahirkan di Kufah⁹ pada tahun 80H/699M, iaitu pada zaman pemerintahan khalifah 'Abd al-Malik bin Marwan.¹⁰

Guru-guru Abu Hanifah terlalu ramai dan sukar untuk disebut secara terperinci dalam perbahasan ini. Al-Muwaffaq al-Makki (m.463H/1071M) dengan menukilkan kenyataan Imam Abu Hafs al-Kabir (m.217H/832M) menegaskan bahawa guru-guru beliau menjangkau empat ribu orang.¹¹ Tujuh orang terdiri daripada kalangan Sahabat, 93 orang daripada kalangan *tabi'in* dan selebihnya daripada kalangan *atba' tabi'in*.¹² Selain perincian ini, Ibn Hajar al-Haytami (m.973H/1565M) menyatakan empat ribu orang guru-guru beliau itu hanya daripada kalangan *tabi'in* sahaja.¹³ Perkara ini bukan sesuatu yang mustahil, kerana beliau hidup pada zaman perkembangan ilmu dan berada di tengah-tengah para ulama' di pelbagai lapangan. Tambahan pula, beliau selalu bermusafir ke Basrah, Mekah dan Madinah yang mana di sana merupakan pusat keilmuan tersohor pada zaman tersebut. Antara guru Abu Hanifah yang banyak memberi sumbangan dan berpengaruh dalam pembinaan keintelektualan beliau ialah 'Amir al-Sha'bi (m.104H/722M) dan Hammad bin Abi Sulayman (m.120H/737M).

Selain itu, Abu Hanifah juga mendalami pengajaran dan fatwa-fatwa Sahabat Nabi s.a.w. yang diriwayatkan oleh para *tabi'in*.¹⁴ Beliau mempelajari fatwa Ibn 'Abbas daripada *mawlanya*, 'Ikrimah

Azhariyyah li al-Turath, h. 7, seterusnya disebut *Manaqib al-Imam*; al-Yafi'i (1997), *Mir'at al-Jinan*, h. 242; al-Kurdari (1981), *Manaqib*, h. 73; al-Tamimi al-Dari, Taqi al-Din bin 'Abd al-Qadir (1983), *al-Tabaqat al-Saniyyah fi Tarajum al-Hanafiyyah*, tahqiq 'Abd al-Fattah Muhammad al-Hilw, Riyad: Dar al-Rifa'i, h. 74, seterusnya disebut *al-Tabaqat al-Saniyyah*; Ibn al-'Imad al-Hanbali (1998), *Shadharat al-Dhahab*, h. 382; Gibb & Kramers (1974), *Abu Hanifa al-Nu'man*, h. 9.

⁸ Pendapat kedua ini adalah berdasarkan riwayat daripada cucu kedua beliau, Isma'il bin Hammad. Lihat, al-Saymari (1985), *Akhbar Abi Hanifah*, h. 16; al-Khatib al-Baghdadi, Abu Bakr Ahmad bin 'Ali (1997), *Tarikh Baghdad*, tahqiq Mustafa 'Abd al-Qadir 'Ata, j.13, Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, h. 327, seterusnya disebut *Tarikh*; al-Shaybani (2003), *al-Mukhtar*, h. 87; Ibn Khallikan (1969), *Wafayat al-A'yan*, h. 406; al-Mizzi (2002), *ibid.*, h. 423; al-Kurdari (1981), *ibid.*, h. 73; Ibn Hajar al-'Asqalani (2001), *Tahdhib*, h. 229; al-Suyuti, Jalal al-Din 'Abd al-Rahman bin Abi al-Bakr (2007), *Tabyid al-Sahifah fi Manaqib al-Imam Abu Hanifah*, Halab: Dar al-Wa'y, h. 10, seterusnya disebut *Tabyid al-Sahifah*; al-Tamimi al-Dari (1983), *al-Tabaqat al-Saniyyah*, h. 74; al-Haytami, Shihab al-Din Abu al-'Abbas Ahmad bin Muhammad bin Hajar (1997), *al-Khayrat al-Hisan fi Manaqib al-Imam al-A'zam Abu Hanifah al-Nu'man*, tahqiq Muhammad Nur al-Din Marbu Banjar al-Makki, Qaherah: Majlis al-Banjari li al-Tafaquh fi al-Din, h. 77, seterusnya disebut *al-Khayrat al-Hisan*; Iblagh, 'Inayat Allah (1971), *al-Imam al-A'zam Abu Hanifah al-Mutakallim*, T.T.P: al-Majlis al-A'la li al-Shu'un al-Islamiyyah, h. 5, seterusnya disebut *al-Imam al-A'zam*; al-Albani, Wahbi Sulayman Ghawiji (1978), *Abu Hanifah: Imam A'immah al-Fuqaha'*, c.2, Beirut: Dar al-Qalam, h. 37, seterusnya disebut *Abu Hanifah*; Gibb & Kramers (1974), *Abu Hanifa al-Nu'man*, h. 9. *Marzuban* merupakan ketua kepada golongan merdeka Parsi, beliau dikatakan berasal dari Kabul, memeluk Islam pada zaman Khalifah 'Umar dan berpindah ke Kufah serta menetap di sana. Secara etimologinya perkataan *Marzuban* mempunyai berbagai pengertian, antaranya merujuk kepada penjaga sempadan dan ketua.

⁹ Ibn 'Abd al-Barr al-Namiri (t.t.), *al-Intiqah*, h. 122; al-Zirkili (1999), *al-A'lam*, h. 36; Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah*, h. 17; al-Albani (1978), *Abu Hanifah*, h. 37. Terdapat juga riwayat yang mengatakan bahawa Abu Hanifah dilahirkan di Nasa, namun pendapat tersebut tidak tepat. Lihat, al-Saymari (1985), *Akhbar Abi Hanifah*, h. 16 dan Ibn Hajar al-Haytami (1997), *al-Khayrat al-Hisan*, h. 76.

¹⁰ Lihat, al-Mizzi (2002), *Tahdhib*, h. 444; al-Dhahabi (1996), *Siyar*, h. 391; al-Dhahabi (1999), *Manaqib al-Imam*, h. 7; al-Dhahabi (1985), *al-'Ibr*, h. 164; Ibn Kathir (2003), *al-Bidayah*, h. 11; al-Kurdari (1981), *Manaqib*, h. 9; Jalal al-Din al-Suyuti (2007), *Tabyid al-Sahifah*, h. 41; Jalal al-Din al-Suyuti (1994), *Tabaqat al-Huffaz*, h. 80; Ibn Hajar al-Haytami (1997), *al-Khayrat al-Hisan*, h. 78; Juynboll (1933), *Abu Hanifah al-Nu'man*, h. 330; Schacht (1979), *Abu Hanifa al-Nu'man*, h. 123. Dalam *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Gibb dan Kramers mengatakan beliau lahir pada tahun 81H/700M, pendapat ini tidak disokong oleh mana-mana bukti dan tidak juga dinyatakan oleh ahli sejarah lain selain mereka berdua. Lihat, Gibb & Kramers (1974), *Abu Hanifa al-Nu'man*, h. 9.

¹¹ Al-Muwaffaq al-Makki (1981), *Manaqib*, h. 37; Ibn Hajar al-Haytami (1997), *al-Khayrat al-Hisan*, h. 94. Lihat juga, al-Albani (1978), *Abu Hanifah*, h. 47.

¹² Al-Albani (1978), *ibid.*

¹³ Ibn Hajar al-Haytami (1997), *al-Khayrat al-Hisan*, h. 94.

¹⁴ Lihat, al-Saymari (1985), *Akhbar Abi Hanifah*, h. 68; al-Khatib al-Baghdadi (1997), *Tarikh*, h. 334-335; al-Shaybani, (2003), *al-Mukhtar*, h. 90; Jalal al-Din al-Suyuti (2007), *Tabyid al-Sahifah*, h. 34; al-Tamimi al-Dari (1983), *al-Tabaqat al-Saniyyah*, h. 80; Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah*, h. 63.

(m.103H/721M), fatwa ‘Ata’ Ibn Abi Rabah (m.114H/732M), fatwa ‘Umar dan anaknya Ibn ‘Umar, daripada *mawlan*nya, Nafi‘ (m.117H/735M), fatwa Ibn Mas‘ud dan ‘Ali daripada para ulama Kufah yang lain.¹⁵ Beliau juga memanfaatkan pendapat dan berbincang dengan pelbagai ulama lain sama ada yang seusia dan lebih muda daripada beliau¹⁶ seperti Shayban al-Nahwi (m.164H/780M) dan juga Imam Malik bin Anas (m.179H/795M).¹⁷

Penglibatan beliau dalam bidang perniagaan juga membina kepakaran beliau berkaitan ilmu *fiqh* khasnya isu-isu mu‘amalat di samping dapat membantu mereka yang memerlukan samada guru-guru mahupun pelajar beliau. Justeru, melalui sumber dan susur galur ilmu ini, menyakinkan kepada kita semua bahawa Abu Hanifah merupakan seorang tokoh ilmuan yang sebenar.

Ketokohan Abu Hanifah Dalam Bidang Pendidikan

Perbincangan mengenai ketokohan Abu Hanifah dalam bidang pendidikan ini dapat kita amati melalui perbincangan mengenai penglibatan beliau dalam bidang tersebut. Walaupun wujud banyak idea beliau berkait persoalan pendidikan,¹⁸ namun artikel ini hanya akan membincangkan ketokohan beliau berdasarkan perbincangan mengenai penglibatan beliau dalam pendidikan, murid-murid dan karya yang beliau hasilkan. Perbincangan tersebut sebenarnya telah cukup untuk melihat ketokohan beliau dalam bidang tersebut.

Secara ringkasnya, Abu Hanifah terlibat dalam bidang pendidikan dan mula mengajar hanya setelah kewafatan gurunya Hammad, iaitu pada tahun 120H dan ketika berumur 40 tahun. Sebelum itu, beliau secara konsisten belajar dan melazimi halaqah gurunya Hammad selama 18 tahun. Semasa guru beliau masih hidup, beliau juga berpengalaman menjadi seorang pendidik, iaitu dengan menggantikan gurunya Hammad selama dua bulan semasa Hammad bermusafir ke Basrah untuk melawat kerabatnya yang telah meninggal dunia.¹⁹

Menurut beberapa riwayat, terdapat dua peristiwa mengapa Abu Hanifah terus melazimi halaqah gurunya, Hammad. Pertama, semasa Abu Hanifah menggantikan Hammad, beliau menulis semula sebanyak 60 soalan yang diajukan dan jawapan yang beliau telah kemukakan. Setelah gurunya Hammad pulang ke Kufah, beliau mengemukakan semula jawapan tersebut. Hammad hanya bersetuju dengan 40 jawapan yang dikemukakan dan berbeza pendapat pada baki 20 jawapan lagi. Peristiwa kedua ialah Abu Hanifah selalu bermusafir dan menyampaikan pengajaran di luar Kufah, seperti di Basrah. Pada suatu ketika

¹⁵ Untuk melihat pengakuan Abu Hanifah mengenai pengambilan ilmu daripada para Sahabat seperti ‘Umar, ‘Ali, Ibn ‘Abbas dan Ibn Mas‘ud, lihat al-Saymari (1985), *Akhbar Abi Hanifah*, h. 68; al-Khatib al-Baghdadi (1997), *Tarikh*, h. 334-335; al-Shaybani, (2003), *ibid.*, h. 90; Jalal al-Din al-Suyuti (2007), *ibid.*, h. 34; al-Tamimi al-Dari (1983), *ibid.*, h. 80.

¹⁶ Lihat, al-Mizzi (2002), *Tahdhib*, h. 419; al-Dhahabi (1996), *Siyar*, h. 392. Dalam tradisi pendidikan Islam, ramai para sarjana memanfaatkan ilmu daripada murid atau golongan yang lebih muda daripada mereka sebagaimana para Sahabat juga meriwayatkan hadith daripada *tabi‘in* serta *tabi‘in* juga meriwayatkan daripada *tabi‘i tabi‘in*, lihat al-Nawawi, Sharaf al-Din (t.t.), *Muqaddimah al-Imam al-Nawawi li Kitab al-Majmu‘ Sharh al-Muhadhdhab*, tahqiq Muhammad Muhammad Yusuf Tamir, al-‘Ajuzah: Maktabah al-Iman, h. 67.

¹⁷ Mengenai perbincangan riwayat Abu Hanifah daripada Malik, dan sebaliknya, rujuk al-Kawthari, Muhammad Zahid bin al-Hasan (t.t.) *Aqwam al-Masalik fi Bahth Riwayah Malik ‘An Abi Hanifah wa Riwayah Abi Hanifah ‘An Malik*, Kaherah: al-Maktabah al-Azhariyyah li al-Turath, h. 93-100. Lihat juga, al-Kawthari (1998), *Ta‘nib al-Khatib*, h. 12-13.

¹⁸ Perbincangan mengenai persoalan tujuan pendidikan dan kaedah pengajaran Abu Hanifah secara khusus dan terperinci telah dibincangkan di dalam Jurnal AFKAR, bilangan 11, 2010. Untuk maklumat lihat, Mohd Anuar Mamat & Wan Suhaimi Wan Abdullah (2010), “Tujuan Pendidikan dan Kaedah Pengajaran Abu Hanifah dalam Kitab *al-‘Alim wa al-Muta‘allim*” dalam *AFKAR*, h. 129-166.

¹⁹ Lihat, al-Khatib al-Baghdadi (1997) *Tarikh*, h. 333-334; al-Mizzi (2002), *Tahdhib*, h. 427; al-Dhahabi (1996), *Siyar*, h. 398; Jalal al-Din al-Suyuti (2007), *Tabyid al-Sahifah*, h. 24; al-Tamimi al-Dari (1983), *al-Tabaqat al-Saniyyah*, h. 79.

penduduk Basrah bertanya kepada Abu Hanifah mengenai perkara yang beliau tidak dapat mengemukakan jawapan terhadapnya.²⁰ Dengan dua peristiwa ini, Abu Hanifah berjanji tidak akan meninggalkan halaqah gurunya dan terus mendalami ilmu dengan Hammad sehingga Hammad meninggal dunia pada tahun 120H. Ini kerana walaupun beliau telah mencapai tahap keilmuan yang tinggi namun beliau belum bersedia terlibat dengan pengajaran dan berterusan belajar dengan Hammad selama 18 tahun. Selepas kewafatan guru beliau Hammad, barulah Abu Hanifah terlibat secara langsung dalam bidang pendidikan. Dengan persediaan yang sempurna dari segi ilmu dan pengalaman ini menjelaskan Abu Hanifah benar-benar mempunyai ketokohan dalam bidang pendidikan sebelum beliau terlibat secara langsung dalam bidang tersebut selama 30 tahun. Untuk melihat dengan lebih mendalam ketokohan beliau dalam bidang pendidikan perbincangan seterusnya berkaitan murid-murid dan karya yang dihasilkan oleh Abu Hanifah termasuklah yang berkaitan dengan pendidikan.

Murid-murid Abu Hanifah

Murid Abu Hanifah terlalu ramai dan pelbagai, sebahagian daripada mereka sanggup bermusafir daripada jauh hanya untuk bertemu dan mempelajari ilmu daripada beliau. Abu al-Wafa al-Qurashi (m.775H/1373M) umpamanya menyatakan murid Abu Hanifah mencecah 4000 orang,²¹ manakala Ibn Hajar al-Haytami (m.973H/1565M) pula berpendapat muridnya ialah 800 orang.²²

Antara murid beliau yang terawal dan terkenal ialah Zufar bin al-Hudhayl (m.158H/774M),²³ ‘Abd Allah bin Mubarak (m.175H/791M),²⁴ Ya‘qub bin Ibrahim bin Habib al-Ansari (m.182H/798M),²⁵ Muhammad

²⁰ *Ibid.*

²¹ Abu al-Wafa al-Qurashi (t.t.), *al-Jawahir al-Mudiyah*, h. 28; al-Tamimi al-Dari (1983), *al-Tabaqat al-Saniyyah*, h. 96.

²² Ibn Hajar al-Haytami (1997), *al-Khayrat al-Hisan*, h. 95.

²³ Beliau ialah murid Abu Hanifah yang paling tua berbanding Abu Yusuf dan Muhammad. Bapa beliau berasal daripada keturunan Arab manakala ibunya berasal daripada keturunan Parsi, gelaran beliau ialah al-Anbari. Beliau pakar dalam *qiyas* dan menjadi pengganti Abu Hanifah selepas kewafatannya. Untuk maklumat lanjut dan pengiktirafan beliau sebagai murid Abu Hanifah lihat, al-Saymari (1985), *Akhbar Abi Hanifah*, h. 109-113; Ibn ‘Abd al-Barr al-Namiri (t.t.), *al-Intiqā’*, h. 173; al-Shaybani (2003), *al-Mukhtar*, h. 88; al-Mizzi (2002), *Tahdhib*, h. 420; al-Dhahabi (1996), *Siyar*, h. 393; al-Dhahabi (1999), *Manaqib al-Imam*, h. 11; al-Dhahabi (1998), *Tadhkirah al-Huffaz*, h. 127; Ibn Kathir (2003), *al-Bidayah*, h. 119; Ibn Hajar al-‘Asqalani (2001), *Tahdhib*, h. 229; Jalal al-Din al-Suyuti (2007), *Tabyid al-Sahifah*, h. 21; Jalal al-Din al-Suyuti (1994), *Tabaqat al-Huffaz*, h. 80; Ibn al-Hanna‘i (2003), *Tabaqat*, h. 99; al-Kiranawi, Ahmad (t.t.), *Abu Hanifah wa Ashabuh*, Beirut: Dar al-Fikr al-‘Arabi, h. 104-106, seterusnya disebut *Abu Hanifah*; Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah*, h. 217-218; al-Albani (1978), *Abu Hanifah*, h. 57; Schacht (1979), *Abu Hanifa al-Nu‘man*, h. 124; al-Shak‘ah (1983), *Imam al-A‘zam*, h. 232-234; Muhammad ‘Uwaydah (1992), *al-Imam Abu Hanifah*, h. 22.

²⁴ Beliau ialah Abu ‘Abd al-Rahman al-Hanzali al-Maruzi, bapa beliau berasal daripada Turki dan ibunya berasal daripada Khawarizm. Beliau dilahirkan pada tahun 118H atau 117H dan meninggal dunia pada tahun 175H. Beliau merupakan salah seorang murid Abu Hanifah dan sarjana Islam terkenal dalam bidang hadith dan fiqh. Untuk maklumat lanjut dan pengiktirafan beliau sebagai murid Abu Hanifah lihat, Abu Hatim al-Razi (2002), *al-Jarh wa al-Ta‘dil*, h. 514; al-Saymari (1985), *ibid.*, h. 139-142; Ibn al-Jawzi (1992), *al-Muntazam*, h. 129; al-Shaybani (2003), *ibid.*, h. 88; Ibn Khallikan (1969), *Wafayat al-A‘yan*, j.3, h. 32-34; al-Mizzi (2002), *ibid.*, h. 420; al-Dhahabi (2001), *Siyar*, j.8, h. 378-421; al-Yafi‘i (1997), *Mir‘at al-Jinan*, h. 243; Jalal al-Din al-Suyuti (2007), *ibid.*, h. 21; Ibn Hajar al-‘Asqalani (2004), *Taqrib*, h. 543; al-Kiranawi (t.t.), *ibid.*, h. 106-109.

²⁵ Beliau dikenali dan lebih masyhur dengan gelaran al-Qadi Abu Yusuf. Beliau berasal daripada Ansar, berketurunan Arab dan menetap serta membesar di Kufah. Beliau lahir pada tahun 113H dan meninggal dunia pada tahun 182H. Beliau banyak mengarang dan menukilkan pendapat Abu Hanifah melalui beberapa buah kitab beliau seperti *al-Kharaj*, *al-Athar*, *Ikhtilaf Abi Hanifah wa Ibn Layla* dan *al-Radd ‘Ala Siyar al-Awza‘i*. Beliau pakar dalam bidang ilmu sejarah (*‘ilm al-akhbar*). Untuk maklumat lanjut dan pengiktirafan beliau sebagai murid Abu Hanifah lihat, al-Saymari (1985), *ibid.*, h. 97-107; Ibn ‘Abd al-Barr al-Namiri (t.t.), *al-Intiqā’*, h. 172; al-Shaybani (2003), *ibid.*, h. 88; Ibn Khallikan (1969), *Wafayat al-A‘yan*, h. 406; al-Mizzi (2002), *ibid.*, h. 422; al-Dhahabi (1996), *Siyar*, h. 394; al-Dhahabi (1998), *Tadhkirah al-Huffaz*, h. 127; al-Dhahabi (1999), *Manaqib al-Imam*, h. 11; Ibn Kathir (2003), *al-Bidayah*, h. 119; al-Yafi‘i (1997), *ibid.*, h. 243; Jalal al-Din al-Suyuti (2007), *ibid.*, h. 22; Jalal al-Din al-Suyuti (1994), *Tabaqat al-Huffaz*, h. 80; Ibn Hajar al-‘Asqalani (2001), *Tahdhib*, h. 229; al-Tamimi al-Dari (1983), *al-Tabaqat al-Saniyyah*, h. 96; al-Kiranawi (t.t.), *ibid.*, h. 95-99. Lihat juga, al-Kawthari, Muhammad Zahid (2002), *Husn al-Taqadi fi Sirah al-Imam Abi Yusuf al-Qadi*, Qaherah: Maktabah al-Azhariyyah li al-Turath; Muhammad

bin al-Hasan al-Shaybani (m.189H/804M),²⁶ al-Hakam bin ‘Abdullah bin Salamah al-Balkhi (m.197H/812M),²⁷ al-Hasan bin Ziyad al-Lu‘lu‘i al-Kufi (m.204H/819M),²⁸ dan Hafis bin Salam al-Samarqandi (m.208H/823M).²⁹ Selain mereka, Abu al-Hajjaj al-Mizzi (m.724H/1323M) menyenaraikan dalam kitabnya *Tahdhib al-Kamal* hampir 100 orang murid beliau,³⁰ al-Dhahabi (m.748H/1347M) yang datang terkemudian pula menyatakan bahawa al-Mizzi sendiri tidak menghadkan kepada jumlah tertentu kerana mereka sebenarnya beribu-ribu orang,³¹ senarai tersebut hanyalah merujuk kepada murid-murid beliau yang terkenal sahaja.

Secara umum, murid Abu Hanifah boleh dibahagikan kepada dua kategori; pertama mereka yang sentiasa melazimi Abu Hanifah sehingga beliau wafat. Kedua, mereka yang hanya datang belajar dengan beliau dalam selang masa tertentu, kemudian mereka kembali ke negara asal mereka selepas mendalami pendekatan dan manhaj yang dibawa oleh Abu Hanifah.³² Kedua-dua kategori ini menunjukkan murid Abu Hanifah bukan sahaja berasal daripada Kufah, malah mereka juga berasal daripada luar Kufah,

Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah*, h. 195-205; Schacht (1979), *Abu Hanifa al-Nu‘man*, h. 124; al-Shak‘ah (1983), *Imam al-A‘zam*, h. 205-218; Muhammad ‘Uwaydah (1992), *al-Imam Abu Hanifah*, h. 22.

²⁶ Beliau ialah Muhammad bin al-Hasan al-Shaybani, digelar dengan Abu ‘Abd Allah dan dinasabkan kepada Shayban disebabkan *wala’* bukannya nasab yang sebenar. Beliau lahir pada 132H dan meninggal dunia pada 189H. Semasa Abu Hanifah meninggal dunia beliau berumur 18 tahun dan kemudiannya mendalami fiqh dengan Abu Yusuf, selain itu beliau juga belajar dengan al-Thawri, al-Awza‘i dan juga Imam Malik. Antara karya beliau ialah *Kitab al-Mabsut*, *al-Jami‘ al-Saghir*, *al-Jami‘ al-Kabir*, *al-Siyar al-Saghir*, *al-Siyar al-Kabir*, *Kitab al-Ziyadat* dan *Kitab Zahir al-Riwayah*. Beliau juga terkenal dengan kebijaksanaan, mahir dalam ilmu *I‘rab*, Nahu dan Matematik (*hisab*). Untuk maklumat lanjut dan pengiktirafan beliau sebagai murid Abu Hanifah lihat, al-Saymari (1985), *ibid.*, h. 125-133; Ibn ‘Abd al-Barr al-Namiri (t.t.), *ibid.*, h. 174; Ibn Khallikan (1969), *ibid.*, h. 406; al-Mizzi (2002), *ibid.*, h. 421; al-Dhahabi (1996), *ibid.*, h. 393; al-Dhahabi (1998), *ibid.*, h. 127; al-Dhahabi (1999), *ibid.*, h. 12; Ibn Kathir (2003), *ibid.*; al-Yafi‘i (1997), *ibid.*, h. 243; Jalal al-Din al-Suyuti (2007), *ibid.*, h. 22; Jalal al-Din al-Suyuti (1994), *ibid.*, h. 80; Ibn al-Hanna‘i (2003), *Tabaqat*, h. 99; al-Kiranawi (t.t.), *ibid.*, h. 99-104. Lihat juga, al-Kawthari, Muhammad Zahid (1999), *Bulugh al-Amani fi Sirah al-Imam Muhammad bin al-Hasan al-Shaybani*, Qaherah: Maktabah al-Azhariyyah li al-Turath.

²⁷ Beliau ialah al-Hakam bin ‘Abdullah bin Salamah bin ‘Abd al-Rahman, dikenali sebagai Abu Muti‘ al-Balkhi. Beliau merupakan salah seorang murid Abu Hanifah yang meriwayatkan kitab *al-Fiqh al-Akbar II* dan juga salah seorang nama yang tercatat dalam rantaian perawi kitab *al-‘Alim wa al-Muta‘allim*. Beliau meninggal dunia pada tahun 197H ketika berumur 84 tahun. Untuk maklumat lanjut mengenai latar belakang beliau lihat, al-Dhahabi (t.t.), *Mizan al-I‘tidal*, h. 574; al-Kurdari (1981), *Manaqib*, h. 515; Qutlubagha (1962), *Taj al-Tarajum*, h. 87.

²⁸ Beliau ialah antara murid Abu Hanifah yang masyhur dalam meriwayatkan pendapat Abu Hanifah. Beliau pernah dilantik sebagai Qadi di Kufah pada tahun 194H. Antara karya beliau ialah *Kitab al-Mujarrad*, *Kitab Adab al-Qadi*, *Kitab al-Khisal*, *Kitab Ma‘ani al-Iman*, *Kitab al-Nafaqat*, *Kitab al-Kharaj*, *Kitab al-Faraid*, *Kitab al-Wasaya* dan *Kitab al-Amali*. Beliau pakar dalam ilmu pertanyaan dan cabangan masalah (*al-su‘al wa al-tafri‘*). Lihat, al-Mizzi (2002), *ibid.*, h. 420; al-Dhahabi (1996), *ibid.*, h. 393; al-Dhahabi (1998), *ibid.*, h. 127; al-Dhahabi (1999), *ibid.*, h. 11; Ibn Kathir (2003), *ibid.*; Jalal al-Din al-Suyuti (2007), *ibid.*, h. 21; Ibn al-Hanna‘i (2003), *ibid.*, h. 99; Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah*, h. 218-219; Schacht (1979), *Abu Hanifa al-Nu‘man*, h. 124; al-Shak‘ah (1983), *Imam al-A‘zam*, h. 232-234; Muhammad ‘Uwaydah (1992), *al-Imam Abu Hanifah*, h. 22.

²⁹ Beliau ialah Hafis bin Salam al-Samarqandi, dikenali juga dengan gelaran Abu Muqatil. Beliau berasal daripada Samarqand dan merupakan antara murid Abu Hanifah yang banyak meriwayatkan pendapatnya, khasnya kitab *al-‘Alim wa al-Muta‘allim*. Beliau meninggal dunia pada tahun 208H dan sempat hidup pada zaman pemerintahan al-Ma‘mun. Untuk maklumat lanjut mengenai latar belakang dan pengiktirafan beliau sebagai murid Abu Hanifah lihat, al-Muwaffaq al-Makki (1981), *Manaqib*, h. 224-225; al-Mizzi (2002), *ibid.*, h. 422; al-Dhahabi (1996), *ibid.*, h. 394; al-Dhahabi, Muhammad bin Ahmad bin ‘Uthman (t.t.), *Mizan al-I‘tidal fi Naqd al-Rijal*, tahqiq ‘Ali Muhammad al-Bajawi, j.1, Qaherah: Dar al-Fikr, h. 557, seterusnya disebut *Mizan al-I‘tidal*; Ibn Hajar al-‘Asqalani (1995), *Lisan al-Mizan*, j.2, Ishraf Muhammad Ibn ‘Abd Rahman al-Mar‘ishli, Beirut: Dar Ihya‘ al-Turath al-‘Arabi, h. 598, seterusnya disebut *Lisan al-Mizan*; Jalal al-Din al-Suyuti (2007), *ibid.*, h. 22.

³⁰ Penulis tidak menukulkan senarai tersebut dalam perbincangan ini, untuk maklumat mengenai senarai itu lihat, al-Mizzi (2002), *ibid.*, h. 420-422. Senarai murid-murid Abu Hanifah yang dikemukakan oleh al-Mizzi ini kemudiannya dinukilkan semula oleh al-Dhahabi dalam kitabnya *Siyar A‘lam al-Nubala’*. Lihat, al-Dhahabi (1996), *ibid.*, h. 393-394.

³¹ Al-Dhahabi (1999), *Manaqib al-Imam*, h. 12.

³² Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah*, h. 195; al-Albani (1978), *Abu Hanifah*, h. 58; al-Shak‘ah (1983), *Imam al-A‘zam*, h. 203.

seperti Basrah, Balkh, Samarqand dan sebagainya. Ini menggambarkan wujudnya kepelbagaian dan mereka sebenarnya terdiri daripada golongan yang mahir dalam ilmu dan lapangan yang berbeza.³³ Berdasarkan jumlah murid Abu Hanifah ini menunjukkan kesungguhan dan ketekunan Abu Hanifah dalam mendidik para muridnya yang ramai dan pelbagai serta membuktikan penglibatannya dalam pendidikan. Ilmu yang disampaikan oleh beliau juga kemudiannya disebar oleh murid beliau dan berkembang pesat di serata tanah Arab sehingga pemikirannya terbentuk menjadi sebuah mazhab yang tersendiri.

Ketokohan dan kecemerlangan Abu Hanifah dalam bidang pendidikan juga terbukti dengan ramai diantara murid beliau yang berjaya menjadi sarjana Islam yang hebat. Misalnya, Abu Yusuf, beliau merupakan murid yang paling rapat dengan Abu Hanifah dan melazimi pengajaran Abu Hanifah selama 17 tahun dengan penuh komitmen dan bersungguh-sungguh.³⁴ Dengan keilmuan dan keahlian yang dimiliki oleh Abu Yusuf,³⁵ beliau kemudiannya dilantik sebagai ketua hakim dan merupakan ulama pertama yang diberi gelaran 'Qadi al-Qudah'.³⁶ Beliau menjawat jawatan tersebut bermula zaman pemerintahan al-Mahdi, al-Hadi dan berakhir pada zaman Harun al-Rashid.³⁷ Abu Yusuf sering kali memuji dan mengiktiraf ketokohan Abu Hanifah dalam menyampaikan ilmu. Semua ini membuktikan ketokohan Abu Hanifah dalam bidang pendidikan. Dalam sebuah riwayat, Abu Yusuf mengatakan;

Tidak ada di dunia ini suatu majlis pengajaran yang lebih aku sukai selain daripada pengajaran Abu Hanifah dan Ibn Abi Layla. Sesungguhnya aku tidak dapati seseorang yang lebih dalam ilmunya (*faqih*) selain daripada Abu Hanifah dan tidak ada seorang qadi yang paling baik selain Ibn Abi Layla.³⁸

Karya-karya Abu Hanifah

Selain daripada melihat penglibatan Abu Hanifah dalam pendidikan berdasarkan jumlah murid beliau yang ramai, penglibatan beliau juga boleh dikenalpasti dengan mengkaji penulisan dan karya yang dihasilkan. Terdapat sebanyak 23 karya utama yang telah dihasilkan dan dinukilkan daripada Abu Hanifah. Kebanyakan karya ini merupakan karya akidah di samping terdapat juga karya berkaitan pendidikan, hadith (*musnad*) dan *fiqh*.

Antara karya yang dihasilkan oleh Abu Hanifah ialah kitab *al-Fiqh al-Akbar*,³⁹ *al-Fiqh al-Absat*,⁴⁰ *Wasiyyah Abu Hanifah fi al-Tawhid* (kadang-kala pengkaji hanya menyebut *Wasiyyah* sahaja),⁴¹ kitab *al-*

³³ Kepelbagaian latar dan kepakaran murid Abu Hanifah ditegaskan oleh al-Albani dan Mustafa al-Shak'ah dalam kitab mereka. Lihat, al-Albani (1978), *ibid.*, h. 57; dan al-Shak'ah (1983), *ibid.*, h. 204.

³⁴ Ibn 'Abd al-Barr (t.t.), *ibid.* Hal ini diceritakan sendiri oleh Abu Yusuf bahawa beliau melazimi pengajaran Abu Hanifah selama 17 tahun pada setiap masa, kecuali ketika beliau uzur dan sakit sahaja. Lihat, Al-Saymari (1985), *Akhbar*, h. 100. Terdapat juga satu riwayat yang menyatakan bahawa beliau mewakilkan kepada kerabatnya untuk menguruskan pengkebumian anaknya yang meninggal dunia kerana bimbang terlepas majlis pengajaran dan ilmu yang akan disampaikan oleh Abu Hanifah. Al-Muwaffaq al-Makki (1981), *Manaqib*, h. 472; al-Kurdari (1981), *Manaqib*, h. 394; al-Kawthari (2002), *Husn al-Taqadi*, h. 9 dan 17.

³⁵ Lebih lanjut mengenai ketokohan Abu Yusuf dalam pelbagai lapangan lihat pelbagai riwayat yang dikumpulkan oleh al-Kawthari tentang pujian ulama terhadap beliau. Lihat, al-Kawthari (2002), *ibid.*, h. 27-31.

³⁶ Qutlubagha (1962), *Taj al-Tarajum*, h. 81; al-Kiranawi (t.t.), *Abu Hanifah wa Ashabuh*, h. 95; al-Zirkili (1999), *al-A'lam*, h. 193; Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah*, h. 174.

³⁷ Ibn 'Abd al-Barr (t.t.), *al-Intiqah*, h. 173; al-Dhahabi (1999), *Manaqib al-Imam*, h. 39; Qutlubagha (1962), *Ibid.*; al-Zirkili (1999), *ibid.*; Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *ibid.*, h. 173.

³⁸ Al-Saymari (1985), *Akhbar*, h. 100; al-Kawthari (2002), *Husn al-Taqadi*, h. 16.

³⁹ Kitab ini diriwayatkan oleh anak beliau Hammad. Ia bermula dengan penerangan mengenai asal atau asas ilmu tauhid. Kitab ini dikenali juga dengan tajuk *al-Radd 'Ala al-Qadariyyah*. Ia adalah kitab akidah Abu Hanifah yang paling masyhur dan dihuraikan oleh ramai sarjana Islam seperti Mulla 'Ali al-Qari, Muhammad bin Baha' al-Din dan sebagainya. Untuk maklumat

‘Alim wa al-Muta‘allim, dan juga *Risalah ila ‘Uthman al-Batti*.⁴² Hampir kesemua karya Abu Hanifah ini telah dicetak atau ia telah dinukilkan oleh para sarjana dalam karangan mereka.

Walaupun kitab *al-‘Alim wa al-Muta‘allim* merupakan salah satu karya akidah Abu Hanifah yang memuatkan perbincangan terperinci mengenai persoalan akidah dan perkara-perkara asas agama, namun ia juga turut menjelaskan persoalan pendidikan. Ia memaparkan suatu catatan dialog pengajaran antara Abu Hanifah dengan salah seorang murid beliau iaitu Abu Muti‘ (m.197H).⁴³ Ia juga mengandungi beberapa perbincangan berkaitan beberapa aspek falsafah pendidikan dan pengajaran khususnya persoalan tujuan pendidikan dan kaedah pengajaran. Berdasarkan paparan dialog yang dicatatkan dalam kitab ini, ia jelas menyebut Abu Hanifah sebagai guru (*mu‘allim*) dan ini cukup untuk membuktikan bahawa idea dan pemikiran utama yang terkandung dalam kitab ini adalah dari Abu Hanifah, dan walaupun beliau tidak menulisnya namun ia diriwayatkan secara langsung oleh muridnya yang bertindak sebagai *muta‘allim* dalam karya ini.

Dalam karya ini Abu Hanifah menjelaskan dua tujuan utama pendidikan. Pertama, memperoleh ilmu dan kefahaman dan kedua, mempertingkatkan kualiti amalan seseorang. Kedua-dua tujuan ini dapat difahami

dan sedikit ulasan terhadap kitab ini lihat, Abu Hanifah (2001), *al-‘Alim wa al-Muta‘allim*, h. 62-67; Sezgin (1983) *Tarikh al-Turath*, h. 37; Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah*, h. 166; Iblagh (1971), *al-Imam al-A‘zam*, h. 100-108; Gibb & Kramers (1974), *Abu Hanifa al-Nu‘man*, h. 10. Lihat juga, Wenstick, A.J. (1965), *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development*, London: Frank Crass & Co. Ltd, h. 102-124.

⁴⁰ Kitab ini juga dikenali dengan nama *al-Fiqh al-Akbar II*. Ia diriwayatkan oleh Abu Muti‘ al-Hakam bin ‘Abd Allah bin Salamah al-Balkhi. Ia telah dihuraikan oleh beberapa sarjana Islam antaranya Abu al-Layth al-Samarqandi. Untuk maklumat dan sedikit ulasan terhadap kitab ini lihat, Brockelmann (1993), *Tarikh al-Adab*, h. 258; Sezgin (1983), *ibid.*, h. 41; Schacht (1979), *Abu Hanifa al-Nu‘man*, h. 123. Lihat juga, Wenstick (1965), *ibid.*, h. 187-247; Hans Daiber (1995), *The Islamic Concept of Belief*.

⁴¹ *Wasiyyah* ini juga dikenali dengan beberapa nama lain seperti *Wasiyyah fi al-Tawhid*, *Wasiyyah fi Maradih* dan juga *Risalah Naqiru*. Walaupun wujud pelbagai nama yang berbeza tetapi kandungannya adalah sama khususnya setelah penulis berpeluang melihat manuskrip asal *Wasiyyah* ini di Istanbul dan Kaherah. Awalnya teks *Wasiyyah* telah dinukilkan sepenuhnya oleh Taqi al-Din ‘Abd al-Qadir dalam karyanya bertajuk *al-Tabaqat al-Saniyyah fi Tarajum al-Hanafiyah*. Setelah itu, al-Kawthari pula menyuntingnya dan diterbitkan bersama karya Abu Hanifah yang lain. Selain itu, *Wasiyyah* juga telah dicetak dan diterjemah ke dalam Bahasa Inggeris oleh A.J. Wensick bersama dua karya Abu Hanifah yang lain dalam bukunya *The Development of Muslim Creed*. *Wasiyyah* ini juga telah dihuraikan oleh empat orang sarjana Islam iaitu Akmal al-Din Muhammad bin Muhammad al-Babarti bertajuk *Sharh Wasiyyah Abi Hanifah*, Molla Husayn bin Iskandar al-Hanafi bertajuk *al-Jawahir al-Munifah fi Sharh Wasiyyah Abi Hanifah*, Imam al-Husuni bertajuk *Zuhur al-‘Atiyyah* dan Nur al-Din Ibrahim bin Hasan Afendi al-Uskudrawi bertajuk *Khulasah al-Usul*. Lihat, Taqi al-Din bin ‘Abd al-Qadir al-Tamimi (1983), *Tabaqat al-Saniyyah*, h. 156-160; Abu Hanifah (2001), “*Wasiyyah*” dalam *al-‘Alim wa al-Muta‘allim*, tahqiq Muhammad Zahid al-Kawthari, Misr: al-Maktabah al-Azhariyyah li al-Turath, h. 76-79; Wenstick, A.J. (1965), *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development*, London: Frank Crass & Co. Ltd, h. 125-187; al-Babarti, Akmal al-Din Muhammad bin Muhammad (2009), *Sharh Wasiyyah Abi Hanifah*, tahqiq Muhammad Subhi al-‘Ayidi & Hamzah Muhammad Wasim al-Bakri, Urdun: Dar al-Fath li al-Dirasat wa al-Nashr. Lihat juga, Mohd Anuar Mamat, Basri Husin & Mohd Manawi Mohd Akib (2010), “Prinsip-Prinsip Ahli Al-Sunnah Dan al-Jama‘ah: Pengenalan Dan Terjemahan Melayu *Wasiyyah* Imam Abu Hanifah” dalam kertas kerja sisipan *Seminar Kebangsaan Pemikiran Islam II*, 20-21 Julai 2010, Kuala Lumpur: Jabatan Akidah dan Pemikiran Islam.

⁴² *Risalah* ini merupakan surat Abu Hanifah yang ditujukan kepada ‘Uthman bin Sulayman bin Jurmuz al-Batti bertujuan untuk menolak anggapan beliau bahawa Abu Hanifah mendokong fahaman *Murji‘ah*. Untuk maklumat dan sedikit ulasan terhadap kitab ini lihat, Abu Hanifah (2001), *al-‘Alim wa al-Muta‘allim*, h. 68-73; Brockelmann (1993), *ibid.*, h. 262; Sezgin (1983), *ibid.*, h. 48.

⁴³ Beliau ialah al-Hakam bin ‘Abdullah bin Salamah bin ‘Abd al-Rahman, dikenali sebagai Abu Muti‘ al-Balkhi. Beliau merupakan salah seorang murid Abu Hanifah yang meriwayatkan kitab *al-Fiqh al-Akbar II* dan juga salah seorang nama yang tercatat dalam rantaian perawi kitab *al-‘Alim wa al-Muta‘allim*. Beliau meninggal dunia pada tahun 197H ketika berumur 84 tahun. Untuk maklumat lanjut mengenai latar belakang beliau lihat, al-Dhahabi, Muhammad bin Ahmad bin ‘Uthman (t.t.), *Mizan al-I‘tidal fi Naqd al-Rijal*, tahqiq ‘Ali Muhammad al-Bajawi, j.1, h. 574; al-Kurdari (1981), *Manaqib*, h. 515; Qutlubagha, Zayn al-Din (1962), *Taj al-Tarajum fi Tabaqat al-Hanafiyah*, Baghdad: Matba‘ah al-‘Ani, h. 87.

berdasarkan kias, jawapan dan petikan kenyataan Abu Hanifah daripada kitab tersebut. Ia juga disokong oleh beberapa karyanya yang lain seperti *al-Fiqh al-Akbar* dan *al-Fiqh al-Absat*. Berkenaan dengan tujuan kedua pula, ia merupakan rumusan daripada pandangan Abu Hanifah tentang kaitan antara ilmu dan amalan, di mana kualiti amalan itu bergantung kepada ilmu seseorang. Keperluan pendidikan mencapai tahap kualiti sebegini amat penting supaya para pelajar mempunyai kefahaman yang jelas dalam persoalan akidah, bukan hanya bertaklid kepada golongan tertentu. Lebih membimbangkan jika para pelajar tersebut pula terkeliru dengan beberapa aliran yang menyeleweng menyebabkan mereka hilang pertimbangan yang mana satukah yang tepat dan menyeleweng.

Untuk menjamin pencapaian terhadap tujuan yang disasarkan itu pula, dalam kitab tersebut Abu Hanifah mengagaskan dua kaedah utama untuk digunakan dalam pengajaran, iaitu kaedah soal-jawab dan kaedah kias. Kedua-dua kaedah berserta beberapa teknik yang dicontohkan oleh Abu Hanifah di dalamnya mendapat pengiktirafan para muridnya dan juga sarjana terkemudian seterusnya membuktikan keberkesannya dalam pengajaran. Selain itu, ia bukan sahaja terhad kepada kaedah dan teknik pengajaran semata-mata, malah ia lebih mendasar dalam menjelaskan metode berfikir secara tepat dan sah serta boleh dimanfaatkan sebagai adab berhujah dalam mensabitkan sesuatu perkara dan mematahkan hujah lawan yang mengelirukan.⁴⁴

Selain itu, karya lain Abu Hanifah yang berkaitan pendidikan ialah beberapa siri *Wasiyyah Abi Hanifah*. Ia merujuk kepada pesanan yang disampaikan oleh Abu Hanifah kepada para pelajarnya sama ada secara khusus ataupun umum. Antaranya ialah *Wasiyyah Abi Hanifah li Ibnihi Hammad*,⁴⁵ *Wasiyyah Abi Hanifah ila Tilmidhihi Yusuf bin Khalid al-Samti al-Basri*,⁴⁶ dan *Wasiyyah Abi Hanifah li Abi Yusuf*.⁴⁷ Kesemua *Wasiyyah* tersebut merupakan untaian nasihat beliau kepada anak dan pelajarnya setelah mereka tamat pengajian dalam tempoh waktu tertentu dan berhasrat untuk pulang ke negara masing-masing.

⁴⁴ Untuk penjelasan lanjut dan kupasan mendalam mengenai kitab ini dan pemikiran pendidikan Abu Hanifah lihat, Mohd Anuar Mamat (2012), *Tujuan Pendidikan dan Kaedah Pengajaran Menurut Abu Hanifah (m.150H/767M): Suntingan Ilmiah Kitab al-'Alim wa al-Muta'allim, Terjemahan dan Analisis*, Tesis PhD, Universiti Malaya: Jabatan Akidah dan Pemikiran Islam.

⁴⁵ Risalah ini adalah wasiat Abu Hanifah kepada anaknya Hammad. Ia telah dihuraikan oleh 'Uthman bin Mustafa yang bertajuk *Zabdh al-Nasa'ih*. Untuk maklumat dan sedikit ulasan terhadap risalah ini lihat, Brockelmann (1993), *Tarikh al-Adab*, h. 261; Sezgin (1983), *Tarikh al-Turath*, h. 48.

⁴⁶ Teks wasiat ini telah dikemukakan oleh al-Kurdari dalam karyanya bertajuk *Manaqib Abi Hanifah*, penulis belum lagi menemui edisi yang telah disunting dan yang telah dicetak. Namun, manuskrip risalah ini telah ditemui oleh penulis di Suleymaniyya Kutuphansi, Istanbul dalam koleksi manuskrip Asir Afendi, no. 437, folio 8A-9A. Untuk maklumat dan sedikit ulasan terhadap wasiat ini lihat, al-Kurdari (1981), *Manaqib*, h. 360-363; Brockelmann (1993), *ibid.*; Sezgin (1983), *ibid.*

⁴⁷ Ia merupakan pesanan Abu Hanifah kepada pelajarnya secara khusus iaitu Abu Yusuf. *Wasiyyah* ini tidak diragukan lagi penisbahannya kepada Abu Hanifah kerana ia telah disepakati oleh sejumlah sarjana Islam yang berwibawa. Mereka bukan sahaja menjelaskan kewujudan karya ini bahkan menukikan teks tersebut ke dalam karya-karya mereka. Antaranya al-Muwaffaq al-Makki (m.586H/1190M), al-Kurdari (m.827H/1423M), Ibn Nujaym (m.970H/1562M) dan Taqi al-Din bin 'Abd al-Qadir (m.1010H/1601M). Kesahihan karya tersebut juga terbukti dengan kewujudan sejumlah manuskrip yang masih lagi tersimpan di pelbagai perpustakaan utama dunia seperti di Suleymaniyya Kutuphansi, Istanbul, Dar al-Kutub al-Misriyyah, Kaherah, R.Univ. Bibliothek, Leiden dan lain-lain lagi. Lihat, al-Muwaffaq al-Makki (1981), *Manaqib*, h. 370-378; al-Kurdari (1981), *Manaqib*, h. 365-370; Ibn Nujaym, Zayn al-Din bin Ibrahim (1968), *al-Ashbah wa al-Naza'ir*, Kaherah: Mu'assasah al-Halabi, h. 428-434; al-Tamimi (1983), *Tabaqat al-Saniyyah*, h. 160-169. Untuk melihat senarai manuskrip tersebut berserta nombor panggilannya lihat, Brockelmann (1993), *Ibid.*, h. 257; Sezgin (1983), *Ibid.*, h. 48.

Secara umumnya, siri *Wasiyyah Abi Hanifah* ini memuatkan pesanan yang berharga daripada seorang guru kepada muridnya. Abu Hanifah menjelaskan tatacara bergaul dan berinteraksi dengan manusia supaya para guru berjaya dalam mendidik dan menyampaikan ilmu kepada para murid mereka dengan adab yang tepat.⁴⁸ Selain itu, ia juga mengandungi pelbagai pendapat, kata-kata hikmat yang sangat berguna serta adab yang unggul kepada sesiapa yang menelitinya (*tadabbur*).⁴⁹ Walaupun kesemua teks *Wasiyyah* ini agak ringkas namun ia mengandungi maksud yang amat mendalam dan menyeluruh. Abu Hanifah menggariskan banyak peraturan dan adab sebagai seorang guru, pelajar dan tatacara berhadapan dengan pelbagai lapisan masyarakat, umpamanya golongan awam, golongan berilmu, golongan jahil dan juga para pembesar kerajaan dan pemerintah. Idea pendidikan yang diketengahkan oleh beliau dalam karya ini amat penting dan sesuai dalam menyelesaikan permasalahan pendidikan dewasa ini.

Berdasarkan perbincangan di atas, jelas menunjukkan Abu Hanifah mempunyai sejumlah karya dalam pelbagai bidang khususnya pendidikan. Kitab *al-‘Alim wa al-Muta‘allim* dan siri *Wasiyyah Abi Hanifah* cukup membuktikan keunggulan pemikiran beliau dan seterusnya menjelaskan ketokohan beliau dalam bidang pendidikan. Beliau menjelaskan persoalan dasar pendidikan secara padat dan menyeluruh merangkumi tujuan pendidikan, kaedah pengajaran, adab guru-murid dan hubungan para guru dengan pelajar dan juga pelbagai lapisan masyarakat. Dengan wujudnya kedua-dua kitab ini, beberapa orang pengkaji mengiktiraf beliau sebagai sarjana terawal yang menghasilkan karya pendidikan.⁵⁰

Selain itu, beliau juga mempunyai ramai murid daripada pelbagai lapangan yang berjaya mengukir nama sepanjang sejarah Islam. Mereka sanggup bermusafir untuk mengambil peluang belajar dengan Abu Hanifah. Ini menunjukkan betapa aktifnya Abu Hanifah terlibat dalam bidang pendidikan dan menguatkan lagi bukti ketokohan beliau dalam bidang pendidikan. Beliau bukan sahaja menjelaskan pemikiran pendidikan dalam karya yang dihasilkan malah terlibat secara praktikal dalam mendidik para pelajar. Pemikiran pendidikan dan apa yang beliau contohkan ini merupakan suatu khazanah yang sepatutnya dikaji dengan lebih mendalam kerana ia tidak terhad kepada zaman kehidupan beliau sahaja, malah keunggulannya menjangkau sehingga zaman kini. Idea dan karya tersebut merupakan warisan bernilai kepada umat Islam sekarang.

Kesimpulan

Abu Hanifah merupakan seorang tokoh ulung dalam sejarah Islam yang bukan berasal daripada keturunan bangsa Arab. Sejarah memaparkan beliau berjaya mengukir nama sebagai tokoh yang mahir dalam segenap lapangan ilmu Islam, khususnya akidah dan *fiqh* serta pendidikan. Ketokohan Abu Hanifah dalam bidang pendidikan pula dapat dilihat melalui ketekunan beliau dalam menuntut ilmu daripada sumber yang diyakini dan para guru yang berwibawa. Setelah itu beliau melibatkan diri pula sebagai seorang pendidik selama hampir 30 tahun. Usaha dan ketekunan beliau telah berjaya melahirkan ramai tokoh sarjana Islam yang terkemuka antaranya ialah Zufar bin al-Hudhayl, ‘Abd Allah bin Mubarak, Ya‘qub bin Ibrahim bin Habib al-Ansari (Abu Yusuf), Muhammad bin al-Hasan al-Shaybani, al-Hakam bin ‘Abdullah bin Salamah al-Balkhi, al-Hasan bin Ziyad al-Lu’lu’i al-Kufi dan Hafs bin Salam al-Samarqandi.

⁴⁸ Al-Kawthari (2002), *Husn al-Ta‘qadi*, h. 77.

⁴⁹ al-Tamimi (1983), *Tabaqat al-Saniyyah*, h. 160.

⁵⁰ Lihat komentar lanjut berkenaan hal ini dalam Yahya Hasan ‘Ali Murad (2003), *Adab al-‘Alim wa al-Muta‘allim*, h. 230. Lihat juga, Ahmad Shalabi (t.t.), *Tarikh al-Tarbiyyah al-Islamiyyah*, Kaheerah: Maktabah Anglo, h. 20; al-Zarnuji (1987), *Ta‘lim al-Muta‘allim Tariq al-Ta‘allum*, tahqiq Solah Muhammad al-Khaymi & Nadhir Hamdan, Dimashq: Dar Ibn Kathir, h. 5; al-Kilani (1987), *Tatawwur Ma‘fhum al-Nazariyyah al-Tarbawiyah al-Islamiyyah*, c.2, Madinah: Maktabah Dar al-Turath, h. 88-89; Wan Suhaimi Wan Abdullah (2002), “Falsafah Pengajaran dan Pembelajaran dalam Islam: Suatu Analisis Karya al-Zarnuji”, dalam *AFKAR*, bil.3, h. 171.

Selain itu, Abu Hanifah juga menghasilkan sejumlah 23 karya utama dalam pelbagai bidang seperti akidah, pendidikan, *fiqh* dan hadith. Karya tersebut turut menjelaskan beberapa aspek falsafah dan amalan pendidikan seperti kitab *al-‘Alim wa al-Muta‘allim* dan siri *Wasiyyah Abi Hanifah*. Banyak pemikiran beliau juga turut dinukilkan dengan jelas oleh murid-murid beliau khususnya Abu Yusuf dan Muhammad bin al-Hasan. Hal ini jelas membuktikan ketokohan beliau dalam keilmuan dan pendidikan. Justeru, diharapkan artikel ini menjadi kajian awal dan sebagai pendahuluan kepada beberapa siri kajian lain yang secara khusus melihat dan menganalisis idea dan pemikiran pendidikan Abu Hanifah. Keunggulan dan kesesuaian pemikiran Abu Hanifah ini sebenarnya tidak terhad kepada zaman beliau sahaja, malah menjangkau sehingga zaman kini. Oleh yang demikian, ia sepatutnya terus dikaji dan diperhalusi sebagai panduan dan teladan umat Islam masa kini dalam menghadapi permasalahan pendidikan dan merangka suatu sistem pendidikan yang tepat.

Rujukan

Abu Hanifah (2001) *al-‘Alim wa al-Muta‘allim*, tahqiq Muhammad Zahid al-Kawthari, Misr: al-Maktabah al-Azhariyyah li al-Turath

Abu Hanifah (2001), “Wasiyyah” dalam *al-‘Alim wa al-Muta‘allim*, tahqiq Muhammad Zahid al-Kawthari, Misr: al-Maktabah al-Azhariyyah li al-Turath, h. 76-79

al-‘Asqalani, Ahmad bin ‘Ali bin Hajar Shihab al-Din (2001), *Tahdhib al-Tahdhib*, i’tina’ Ibrahim Zaybaq & ‘Adil Murshid, j.4, Beirut: Mu’assasah al-Risalah

al-Albani, Wahbi Sulayman Ghawiji (1978), *Abu Hanifah al-Nu‘man: Imam al-A‘immah al-Fuqaha’*, Dimashq: Dar al-Qalam

al-Babarti, Akmal al-Din Muhammad bin Muhammad (2009), *Sharh Wasiyyah Abi Hanifah*, tahqiq Muhammad Subhi al-‘Ayidi & Hamzah Muhammad Wasim al-Bakri, Urdun: Dar al-Fath li al-Dirasat wa al-Nashr

al-Dhahabi (1985), *al-‘Ibr fi Khabar Man Ghabar*, tahqiq Muhammad al-Sa‘id bin Basyuni Zaghlul, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah

_____ (1999), *Manaqib al-Imam Abi Hanifah wa Sahibayh Abi Yusuf wa Muhammad bin al-Hasan*, tahqiq Muhammad Zahid bin al-Hasan al-Kawthari, Qaherah: al-Maktabah al-Azhariyyah li al-Turath

_____ (t.t.), *Mizan al-I’tidal fi Naqd al-Rijal*, tahqiq ‘Ali Muhammad al-Bajawi, j.1, Qaherah: Dar al-Fikr

_____ (1996), *Siyar al-A‘lam al-Nubala’*, tahqiq Shu‘ayb al-Arnout & Husayn Asad, c.11, j.6, Beirut: Mu’assasah al-Risalah

al-Hanbali, ‘Abd al-Hayy bin Ahmad bin Muhammad bin al-‘Imad (1998), *Shadharat al-Dhahab fi Akhbar Man Dhahab*, tahqiq Mustafa ‘Abd al-Qadir ‘Ata, j.1, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah

al-Haytami, Shihab al-Din Abu al-‘Abbas Ahmad bin Muhammad bin Hajar (1997), *al-Khayrat al-Hisan fi Manaqib al-Imam al-A‘zam Abu Hanifah al-Nu‘man*, tahqiq Muhammad Nur al-Din Marbu Banjar al-Makki, Qaherah: Majlis al-Banjari li al-Tafaqquh fi al-Din

al-Jurjani, ‘Abd Allah bin ‘Udayy (1997), *al-Kamil fi Du‘afa’ al-Rijal*, tahqiq ‘Adil Ahmad ‘Abd al-Mawjud, ‘Ali Muhammad Mu‘awwad & ‘Abd al-Fattah Abu Sunnah, j.8, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah

al-Khatib al-Baghdadi, Abu Bakr Ahmad bin ‘Ali (1997), *Tarikh Baghdad*, tahqiq Mustafa ‘Abd al-Qadir ‘Ata, j.13, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah

al-Kurdari, Hafiz al-Din bin Muhammad (1981), *Manaqib Abi Hanifah*, Beirut: Dar al-Kitab al-‘Arabi

al-Mizzi Jamal al-Din Abi al-Hajjaj Yusuf (2002), *Tahdhib al-Kamal*, tahqiq Bashshar ‘Iwad Ma‘ruf, j.29, Beirut: Mu‘assasah al-Risalah

al-Namiri, Abu ‘Umar Yusuf bin ‘Abd al-Barr (t.t.), *al-Intiqah fi Fada’il al-Thalathah al-A‘immah al-Fuqaha’*, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah,

al-Nu‘mani, Muhammad ‘Abd al-Rashid (1995), *Makanah al-Imam Abi Hanifah fi al-Hadith*, c.4, Halab: Maktab al-Matbu‘at al-Islamiyyah

al-Razi, ‘Abd al-Rahman bin Abi Hatim Muhammad bin Idris (2002), *al-Jarh wa al-Ta‘dil*, tahqiq Mustafa ‘Abd al-Qadir ‘Ata, j.8, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah

al-Sa‘di, ‘Abd al-‘Aziz Yahya (2005), *al-Imam al-A‘zam Abu Hanifah wa al-Thuna’iyyat fi Masanidih*, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah

al-Saymari, Abu ‘Abdillah Husayn Bin ‘Ali (1985), *Akhbar Abi Hanifah wa Ashabuh*, c.2. T.T.P: ‘Alam al-Kutub

al-Shaybani, al-Mubarak bin Muhammad bin Muhammad bin ‘Abd al-Karim (2003), *al-Mukhtar min Manaqib al-Akhyar li Ibn Athir*, tahqiq Ma‘mun al-Saghirji, ‘Adnan ‘Abd Rabbih & Muhammad Adib al-Jadir, UEA: Markaz Zayid li al-Turath wa al-Tarikh

al-Suyuti, Jalal al-Din ‘Abd al-Rahman bin Abi al-Bakr (2007), *Tabyid al-Sahifah fi Manaqib al-Imam Abu Hanifah*, Halab: Dar al-Wa‘y

al-Tamimi al-Dari, Taqi al-Din bin ‘Abd al-Qadir (1983), *al-Tabaqat al-Saniyyah fi Tarajum al-Hanafiyyah*, tahqiq ‘Abd al-Fattah Muhammad al-Hilw, Riyad: Dar al-Rifa‘i

al-Yafi‘i, ‘Abd Allah bin As‘ad bin ‘Ali bin Sulayman (1997), *Mir‘at al-Jinan wa ‘Ibrat al-Yaqazan fi Ma‘rifat ma Yu‘tabar min Hawadith al-Zaman*, tahqiq Khalil Mansur, j.1, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah

Iblagh, ‘Inayat Allah (1971), *al-Imam al-A‘zam Abu Hanifah al-Mutakallim*, T.T.P.: al-Majlis al-A‘la li al-Shu‘un al-Islamiyyah

Ibn al-Jawzi, ‘Abd al-Rahman bin ‘Ali bin Muhammad (1992), *al-Muntazam fi Tarikh al-Umam wa al-Muluk*, tahqiq Muhammad ‘Abd al-Qadir ‘Ata & Mustafa ‘Abd al-Qadir ‘Ata, j.8, Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah

Ibn Hajar al-‘Asqalani (1995), *Lisan al-Mizan*, j.2, Ishraf Muhammad Ibn ‘Abd Rahman al-Mar‘ishli, Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabi

Ibn Khallikan, Shams al-Din Ahmad bin Muhammad bin Abi Bakr (1969), *Wafayat al-A‘yan wa Anba’ Abna’ al-Zaman*, tahqiq Ihsan ‘Abbas, j.5, Beirut: Dar al-Thaqafah

Ibn Sa‘ad (t.t.), *al-Tabaqat al-Kubra*, j.6, Beirut: Dar Sadir

Mohd Anuar Mamat & Wan Suhaimi Wan Abdullah (2010), “Tujuan Pendidikan dan Kaedah Pengajaran Abu Hanifah dalam Kitab *al-‘Alim wa al-Muta‘allim*” dalam *AFKAR*, h. 129-166

Mohd Anuar Mamat (2012), *Tujuan Pendidikan dan Kaedah Pengajaran Menurut Abu Hanifah (m.150H/767M): Suntingan Ilmiah Kitab al-‘Alim wa al-Muta‘allim, Terjemahan dan Analisis*, Tesis PhD, Universiti Malaya: Jabatan Akidah dan Pemikiran Islam

Mohd Anuar Mamat, Basri Husin & Mohd Manawi Mohd Akib (2010), “Prinsip-Prinsip Ahli Al-Sunnah Dan al-Jama‘ah: Pengenalan Dan Terjemahan Melayu *Wasiyyah* Imam Abu Hanifah” dalam kertas kerja sisipan *Seminar Kebangsaan Pemikiran Islam II*, 20-21 Julai 2010, Kuala Lumpur: Jabatan Akidah dan Pemikiran Islam

Muhammad Abu Zahrah (t.t.), *Abu Hanifah: Hayatuhu, wa ‘Asruhu wa Ara’uhu wa Fiqhuhu*, Kaherah: Dar al-Fikr al-‘Arabi

Wenstick, A.J. (1965), *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development*, London: Frank Crass & Co. Ltd